

(Загреб)

ОПОЗИЦІЯ «СВІЙ – ЧУЖИЙ» ЯК СЕМАНТИЧНА ОСНОВА МЕТАФОРИЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНИХ ЯВИЩ (НА МАТЕРІАЛІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОЗИ)

Статтю присвячено проблемі метафоризації соціальних явищ. На прикладах із сучасної української прози проаналізовано образний компонент концептів «влада», «держава», «народ», «суспільство», «Україна», зроблено висновок, що семантичною основою метафоричних номінацій є опозиція «свій – чужий», через що відбувається накладання семантичних полів згаданих концептів.

Ключові слова: соціолінгвістика, мовна стратифікація сучасного українського суспільства, метафоричні номінації соціальних явищ.

The article deals with the issue of social phenomena metaphorization. The image components of the “authority”, “state”, “people”, “society”, “Ukraine” concepts are analyzed on examples from contemporary Ukrainian prose and it is concluded that the semantic basis of metaphorical nominations is the “own – alien” opposition, causing the overlapping of semantic fields of these concepts.

Key words: sociolinguistics, linguistic stratification of contemporary Ukrainian society, metaphorical nominations of social phenomena.

Дослідження соціальних аспектів мови має тривалу лінгвістичну традицію, що однак, не вичерпує питань, пов'язаних з механізмами взаємозумовленого зв'язку мови й суспільства. Одним з виявів цього зв'язку є вербалізація соціальних явищ. В українському мовознавстві на прикладі різних мовних картин світу досліджено такі соціально марковані концепти, як «влада» (Л. Гайдученко, О. Чорновол-Ткаченко), «спільність» (О. Гриценко), «освіта» (А. Беляєва), «комфорт» (О. Філатова), «знаменитість» (В. Кукушкін). Соціальна неоднорідність українського суспільства яскраво втілена, зокрема, в метафоричних номінаціях влади [3, с. 117–147]. Численні номінації з художнього дискурсу свідчать про те, що когнітивні ознаки концепту «влада» нерідко вербалізуються в протиставленні до ознак інших концептів: з'являються точки перетину семантичних полів концептів «влада», «народ», «суспільство», «держава». Дослідники пишуть про прагматичну антиномію як про принцип концептуалізації соціально-політичних реалій.

Специфіка прагматичної антиномії полягає в тому, що її семантичне підґрунтя становить ідеологічна опозиція «свій – чужий» [1]. В. Карасик зауважує, що етимологічно концепт «влада» в різних мовах пов'язаний з ідеєю сили, могутності, підкорення [2,

с. 58–64]. О. Чорновол-Ткаченко соціокультурний зміст концепту «power / влада» пов'язує з його гендерною природою, пор.: «Соціокультурний концептуальний зміст “power / влада” є результатом метафоричного переосмислення реалій фізичного природного світу, а саме – верховенства чоловіка, пов'язаного з фізіологічною потенцією, що наділяє його здатністю до продовження людського роду, і отже, робить володарем світу» [4, с. 57].

У сучасному українському художньому дискурсі влада є уособленням не просто сили, а хижої сили, що передбачає існування безпомічної жертви. Такою жертвою в багатьох метафорах постає

народ, уособленням якого є образи тварин, на яких полюють хижакі. Саме такий образ українського народу втілено в метафорах Л. Костенко та О. Забужко, пор:

1. Ми ховрашки. Ми тушканчики. Ми не зуміли його відстояти. Походили з транспарантами, поскандували під Верховною Радою, спорудили символічні барикади з картонної тари, ящиків і коробок, одна була шафа, та й та упала на патріотку, – і розійшлись. (Ліна Костенко, «Записки українського самашедшого»).

2. Йдемо по колу, як сумирні конячки в топчаку історії, б'ючи у тій самій ступі ту ж саму олію. (Ліна Костенко, «Записки українського самашедшого»).

3. – Зате для нинішніх ми просто лохи. Голосуй, за кого скажуть, і не ремигай. (Оксана Забужко, «Музей покинутих секретів»).

В аналізованих текстах натрапляємо й на такі метафори, образний потенціал яких пов'язаний з ідеалами народництва, відповідно до яких народ – втілення найкращих моральних якостей. В арсеналі зооморфних метафор в українській лінгвокультурі чимало таких, у яких Україна, її народ постають в образі птаха. Натрапляємо на метафори цієї моделі і в Л. Костенко, які, щоправда, трансформовані відповідно до згаданої вище моделі «народ – жертва», пор.:

4. Синій птах з перебитими крилами, майже до смерті закльований двоголовим орлом. (Ліна Костенко, «Записки українського самашедшого»).

5. Іноді мені українці здаються таким великим гарним птахом, який сидить собі і не знає, що робиться на сусідньому дереві, який любить собі поспати, сховавши голову під крило. Крило тепле, притульне, сни історичні, красиві. М'язи розслабились, душа угрілася, – прокинувся, а дерево під ним спилують, гніздо впало, пташенята порозліталися хто куди, сидять на інших деревах і цвірінькають вже по-іншому. (Ліна Костенко, «Записки українського самашедшого»).

Для характеристики лінгвокультурного концепту «народ» неабияке значення має інтерпретативний аналіз ціннісно маркованих висловлень, яких чимало на сторінках аналізованих творів. Розглянемо для прикладу деякі з них, що асоціативно пов'язані з концептом «влада». Чимало висловлень у романі «Записки українського самашедшого» фіксують з-поміж когнітивних ознак концепту «народ» терплячість. Про негативну оцінку цієї риси свідчать, зокрема, й такі приклади:

6. Дійсність, у якій ми живемо, патологічна. І та, в якій жили, патологічна теж. Але цікаво, що люди і до тієї, і до цієї звикли. Найгірше в нашому народі те, що він до всього звикає. Оце звик, змирився і нічого не хоче міняти. Фактично він навіть не любить змін і ніколи до них не готовий.

– Та так і не так, і не буде краще, – каже моя теща. (Ліна Костенко, «Записки українського самашедшого»).

7. Огидна річ – наша терплячість. Наша звичка відмовляти собі у всьому. Так все може відмовитися від нас. (Ліна Костенко, «Записки українського самашедшого»).

8. – Але у нас така глибока чаша терпіння, що, здається, уже без дна, – каже дружина. (Ліна Костенко, «Записки українського самашедшого»).

Інша риса, яка, на думку письменниці, вирізняє український народ з-поміж інших, – наївність, пор.:

9. Наївний ми народ, українці. Мріємо про свободу в умовах глобалізації. Випустили свою гривню з князями й поетами, коли вже не треба ні історії, ні поезії. Любимо свою Україну, яка ще не вмерла, боремося за свою мову, яка вже вмирає. Залежні від усіх і від усього, будуємо незалежну державу. Та все дбаємо про злагоду в суспільстві, про консенсус і компроміс.

А тим часом хтось роздивляється нас, як в оптичний приціл. (Ліна Костенко, «Записки українського самашедшого»).

Згадані ознаки набувають аксіологічної визначеності в зіставленні з характеристиками концепту «влада»: народ не гідний іншого життя, якщо терпить таку владу, якщо терпить те приниження, на яке вона його прирікає, наївно думаючи, що, терплячи, можна стати отаманом. У слухності цих міркувань переконують подані нижче приклади, пор.:

10. Приниження робить нас безпорадними. Приниження робить нас ізгоями.

Я взагалі думаю, що й державу свою цей народ не може й досі побудувати, бо пережив велике історичне приниження. (Ліна Костенко, «Записки українського самашедшого»).

11. Колись і ми танцювали з шаблями. «А какой важный, какой сильный народ был! – цитує дружина Гоголя. – Вольный рыцарский народ». «Из-за пояса торчала пицаль и изогнутая татарская сабля».

«Размахнулись... ух! сабли звенят...»

А тепер танцюємо під чужу дудку. То «славянскую хороводную», то «хохла с придурью». (Ліна Костенко, «Записки українського самашедшого»).

12. А цей народ їде, як у товарняку, нужденний, задурений, принижений і забитий, щось жує, визирає з вікон, ремствує, а й не подумає зірвати стоп-кран, або хоч пробратися по вагонах, подивитися – що там за машиніст? (Ліна Костенко, «Записки українського самашедшого»).

Близьким за образним наповненням є концепт «Україна» – не як держава, а як національна ідея, пор.:

13. Але з дива не сходжу, як це можна було за такий короткий час довести Україну до такого стану?! Так її одурити, так обікрасти, збити з магістрального шляху, загребти під себе ресурси, прибрати до рук пресу, радіо й телебачення і фактично дати нашій історії зворотний хід? (Ліна Костенко, «Записки українського самашедшого»).

14. Але що сталося з Україною? Куди поділася її здатність до протистояння? Хто нав'язав нам цей дурний постулат: «була ейфорія, тепер апатія»?

У мене ніколи не було ейфорії і немає апатії. У мене завжди одне – як вийти Україні з її історичної безвиході? Мойсей виводив з єгипетського полону, і вивів. А ми ж на своїй землі – чому ж ніяк не можемо вийти?!

Зникає наш горизонт. Всихають наші джерела. Двогорбі верблюди терпіння покійно бредуть у пісках. Колись вірменські матері у вигнанні, без даху над головою, на палючих вітрах, писали пальцями на піску алфавіт, щоб діти не забули вірменську мову.

А нашу мову заносять піски духовних пустель. Нема України в душах. (Ліна Костенко, «Записки українського самашедшого»).

Аналізуючи метафоричне вираження згаданих концептів, помічаємо одну спільну асоціативну реакцію, пов'язану з комплексом жертви, – жалість. Ця асоціація розгортається в когнітивну ознаку: український народ, Україна заслуговують на те, аби їх жаліли, аби їм співчували.

Протилежні почуття пробуджує образне поле концепту «суспільство», асоціативна мережа якого так само перетинається з концептом «влада». Для Л. Костенко поняття «народ» (ми) і «суспільство» – не тотожні поняття, пор.:

15. 5 грудня почався перепис населення. Ми все ще думаємо, що ми велика нація, що нас 52 мільйони. Але ж за ці роки виїхало мільйонів п'ять. І баланс демографічний від'ємний. Так що добре, якщо набереться мільйонів сорок шість – сорок сім. Та й з тих половина не ми. А з тої

половини ще половині байдуже. Так історично склалося. Так історично розклалося. Продукти того розкладу отруїли суспільство, от воно й тхне. (Ліна Костенко, «Записки українського самашедшого»).

16. А суспільству байдуже. Є слово, залишене йому у спадок від радянської влади, слово-заклинання, слово-прокляття, слово-тавро: націоналіст.

А відтак – жест Нерона, хай хоч і пропадуть.

– Я гиду суспільством, – сказала дружина. – Воно тупе й жорстоке. Воно посттоталітарне, постгеноцидне. І постлюдське. (Ліна Костенко, «Записки українського самашедшого»).

На численні рефлексії з приводу стану українського суспільства натрапляємо і в інших творах. Так, у метафоричній картині держави-пекла з роману В. Шкляра «Кров кажана» суспільство відіграє роль механізму здобуття пекельної влади, пор.:

17. – А яка у вас партія правляча?

– Обжерливости, – сказав Пек.

– Фе! Як негарно. І грішники за неї голосують?

– На те вони й грішники, щоб голосувати за гріхи. Хіба там, на землі, чому люди обирають злодіїв, казнокрадів, убивць, брехунів, ненажер?.. Бо вони самі такі. Чи ви маєте інше пояснення?

Сказати йому, що людей просто обдурюють, не повертався язик, бо тоді виходило б так, що ці пихаті, хтиві, гнівні, ледачі, жадібні, заздрісні, ненажерливі люди до всього ще й дурні, як сто пудів диму. (Василь Шкляр, «Кров кажана»).

Л. Костенко закидає суспільству плебейство, злість, аморальність, вважаючи його відповідальним за те, що «розперезалося Хамове плем'я», пор.:

18. Люди зробилися злі, наче їм щось пороблено. Живуть на рефлексях роздратування.

Справді, не дай, Боже, жити в епоху перемін. Дуже перемінюються люди. Дехто просто вивертається шерстю наверх...

Людям не те що позакладало вуха – людям позакладало душі. (Ліна Костенко, «Записки українського самашедшого»).

19. У суспільства ретроградна амнезія. Воно уже все забуло. Воно навіть не робить зусиль пригадати. Через те з цим суспільством можна зробити що завгодно. Обікрасти його, принизити.

Привласнити його власність. Вирубати його ліси. Возити ядерні відходи через його голову. Будь-яку дамбу нависити йому над головою. Схаменеться, коли вже пізно. (Ліна Костенко, «Записки українського самашедшого»).

20. Киян ця мелодія не вставляє. Мимоволі і я вже звикаю до цієї огидної лексики. Живемо у липкій атмосфері звироднілого суспільства. Моральний лепрозорій розповсюджує коросту слів. (Ліна Костенко, «Записки українського самашедшого»).

21. Але ж і фільми показують по телебаченню, але ж і фільми! Якийсь малюк в американській стрічці хвалиться іншому малюкові: «А ти знаєш, що я можу пропердіти мелодію американського гімну?»

Наші теж можуть. Вони це давно вже зробили з українським гімном. І не малюки, а дорослі. Вони вже це зробили і з Україною, з культурою, з усім.

Але чому, звідки це все взялося? Які шлюзи прорвало? Чому стоїть у суспільстві густий дух плебейства? Чому до влади дорвалися шахраї і невігласи? Чому все купується і продається? Чому домінує жлобство на державному рівні?

Чому все це називається – демократія, народовладдя?!

– У Біблії це називається: «Пішло угору Хамове плем'я», – сказала дружина. (Ліна Костенко, «Записки українського самашедшого»).

Прагнучи вмотивувати зооморфний образ суспільства, письменники акцентують увагу на його споживацькій сутності, де основним життєвим органом є шлунок, пор.:

22. Шлунок у такого суспільства безрозмірний, а спільного серця нема. А нема спільного серця – нема спільних цінностей. (Ліна Костенко, «Записки українського самашедшого»).

23. Це не могло не сколихнути суспільство, що-що, а ковтальні рефлексі у нього розвинуті. (Ліна Костенко, «Записки українського самашедшого»).

24. Однак опозиція призначає громадянську акцію: «Повстань, Україно!».

Не повстане. Акції призначаються, а повстання – ні.

До того ж вирує Масниця. Православний люд споживає млинці, не дуже кремпуєчись тим, що пшениці таки на денці. Млинці у нас символ солярний, символізують сонце. Тим паче, остання неділя перед Великим Постом, тра відгуляти. (Ліна Костенко, «Записки українського самашедшого»).

Зв'язок суспільства і влади виявляється також у поширенні поведінкових моделей, що їх продукує владна еліта.

В українському соціумі, охопленому трансформаційними процесами, еліта формується на очах решти суспільства, тож ті бар'єри (здебільшого в прямому сенсі – високі, глухі паркани), якими новоспечені можці відгороджуються від світу, викликають несприйняття й роздратування. Швидке розшарування суспільства за доходами протиставило суспільну меншість переважній його більшості. Це майнове протистояння виявляється як політичне й соціально-психологічне відчуження мас від правлячої еліти, як недовіра низів до верхів [5].

За даними моніторингу Інституту соціології НАН України, 21 % опитаних відчуває до правлячої еліти «образу», а 13 % – ворожість; 54 % опитаних оцінюють своє ставлення до елітних верств як байдужість, що, однак, не є свідченням позитивного сприйняття.

З'ясовуючи причини недовіри українців до правлячої еліти, соціологи наголошують на морально-психологічних чинниках. Адже ті її представники, хто своїм нинішнім статусом завдячує колишнім «зв'язкам», успадкували не тільки ці зв'язки, а й практику подвійних стандартів у поведінці, закритість від суспільства. Такі реалії підживлюють опозицію «ми – вони», що загалом відповідає антиномії «свій – чужий».

До семантичного поля концепту «влада» в українській лінгвокультурі належить і поняття «держава». Те, що держава асоціюється не з народом, суспільством, а саме з владою, ілюструють численні приклади з аналізованих творів, пор:

25. А вона [держава] ж не своя. Ми ж її передоручили будувати чужим. От вони й будують чужу, не нашу, антиукраїнську Україну. (Ліна Костенко, «Записки українського самашедшого»).

Якщо поняття «влада» концептуалізується здебільшого крізь призму ставлення до представників владної еліти (політиків, депутатів, чиновників вищого рангу), то «держава» – ставлення до владної сили, яка всією своєю потугою намагається тримати народ у покорі, пор.:

26. Коли держава говорить кийками, сперечатися з нею важко. (Ліна Костенко, «Записки українського самашедшого»).

27. Протестуючих просять посунутися, згорнути намети з міркувань безпеки. Насправді ж їх просто витісняють з Майдану. Влада ніби натякає, що може їх стерти з лиця землі. Розмазати. (Ліна Костенко, «Записки українського самашедшого»).

Образ держави, що постала на теренах України, у Л. Костенко асоціюється з негідниками, «проходимцями» (тими, що завжди проходять у владні коридори), пор.:

28. Для чого їй, цікаво, була Незалежність? Щоб потрапити у нову залежність, вже не лише від чужих падлюк, а й від своїх власних негідників?! Щоб дивитися безпорадно, як її продають, розкрадають, компрометують в очах світу? (Ліна Костенко, «Записки українського самашедшого»).

29. На жаль, у нашому випадку це різні речі – честь президента і честь України. (Ліна Костенко, «Записки українського самашедшого»).

30. Не бачили вони наших «мажорів», які збивають людей безкарно і тікають з місця подій. Та й деякі їхні батьки, посадовці, відзначаються в цьому виді спорту – раллі по трупах. Збив, переїхав, нічого, знову оберуть. (Ліна Костенко, «Записки українського самашедшого»).

Ставлення до такої держави Л. Костенко узагальнює метафорою: «держава – велетенська риба», пор.:

31. Парад був грандіозний. Лопотіло і майоріло, гупало і ревло. Все обліпили грона блакитних і жовтих кульок, наче якась велетенська риба наметала патріотичну ікру.

Міністр оборони гаркнув:

– Товариші офіцери! – Проїшла могутня військова техніка.

Відчуття таке, що знову потрапив у Радянський Союз. (Ліна Костенко, «Записки українського самашедшого»).

З-поміж образних характеристик української держави, як бачимо, переважають негативно конотовані, що зумовлено критичним ставленням до української влади, яка цю державу уособлює. Тож цілком вмотивованою видається ознака, сформульована Л. Костенко коротко й влучно – як компонент змістового поля концепту: Україна – держава, у якій соромно жити.

Отже, аналіз текстів сучасної української прози в соціолінгвістичному аспекті дає підстави твердити про розмаїття соціокультурних профілів відбиття в мовній свідомості соціальних явищ, пов'язаних із ієрархізацією суспільних спільнот. Вербалізація соціального простору в українській мовній картині світу ґрунтується на прагматичній антиномії, в основі якої лежить ідеологічна опозиція «свій – чужий». Особливо яскраво ця тенденція простежується на прикладі метафоричної репрезентації концептів «влада», «держава», «народ», «суспільство», «Україна». З-поміж проаналізованих метафор переважають зооморфні образи, значення яких увиразнено протиставленням влада / хижак – народ / жертва; держава / тримає в покорі – народ / терпить. Такі профілі концептуалізації корелюють зі ставленням суспільства, про що свідчать соціологічні дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дроздова С. О. Концепт «влада» у сучасному російському політичному дискурсі: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02 / Дніпропетровський нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 2004.
2. Карасик В. И. Институциональные концепты «власть» и «лояльность» // Языковые ключи. – М.: Гнозис, 2009.
3. Фудерер Т.О. Мовна стратифікація сучасного українського суспільства / Тетяна Фудерер. – К.: Генеза, 2013.
4. Чорновол-Ткаченко О. О. Аналіз понятійного складника лінгвокультурного концепту POWER/ВЛАДА // Новітня філологія. – 2005. – № 3 (23).
5. Шульга М., Потехін О., Бойко Н., Парохонська О., Шульга Т. Правляча еліта сучасної України. Аналітична доповідь № 10. Ін-т соціології НАН України, 1998. [Електронний ресурс]. <http://i-soc.com.ua/institute/elit.pdf>